

BAiD

Balıkesir İlahiyat Dergisi - Balıkesir Theology Journal

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 03.01.2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04.04.2023

İLÂHİYAT ARAŞTIRMALARINDA YÖNTEM SORUNU

Ferruh Kahraman*

Öz

Çalışmanın konusu İlahiyat araştırmalarında yöntem sorunudur. Problem olarak modern-postmodern paradigmlar karşısında İslâmî ilimlerin mahiyetini ve yerini sorgulamaktadır. İslâmî ilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri çok geniş kavramlardır. Zira tarihsel süreç içerisinde her bir branş bilimsel nesnesine göre kendine usul ve deliller geliştirmiştir. Bu nedenle araştırmada temel İslâmî ilimlerin her birinin yöntemini tek tek ele almaktan ziyade İslâmî ilimlerin genel prensipleri ortaya konulmuştur. İlim; doğa, insan, toplum, din ve gayb âlemi gibi konuları bilmek üzere yapılan her türlü sistemli çabadır. Nesnesi ne olursa olsun ilmin geçerli ve güvenilir olması için bilimsel araştırma yöntem ve tekniklerinin kullanılması gerekmektedir. Bilimsel yöntem; bilgi elde ederken hangi kuramsal bakış açılarına sahip olunacağını; dinî-ladinî, doğal-sosyal tüm olay ve olguların nasıl ele alınacağını; toplumsal verilerin nasıl tahlil edileceğini ve yorumlanacağını ortaya koyan bilimsel kurallar manzumesidir. Çalışmada bilim, bilimsel yöntem ve stratejileri; İslâm âlimlerinin bakış açısı ile ele alınmıştır. İlgili yerlerde İslâm âlimlerinin bakış açıları, modern bilim insanlarının bakış açılarıyla mukayese edilmiştir. Çalışmanın amacı, İslâm ve modern bilim paradigmlarının ne olduğunu ortaya koymak ve her iki yaklaşım arasında çelişki yaşayan bilim insanlarına katkı sağlamaktır. Önemi ise İslâm ve modern bilim paradigmları arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyarak bu alanlarda yaşanan çelişkiyi ortadan kaldırmaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Modern, İlim, Din, Yöntem.

THE PROBLEM OF METHOD IN DIVINE RESEARCHES

Abstract

The subject of the study is the problem of method in Islamic researches. As a problem, it questions the nature and place of Islamic Sciences in the face of modern-postmodern paradigms. Research methods and techniques in Islamic sciences are very broad concepts. This is because, in the historical process, each field has developed its own procedures and proofs according to its scientific object. For this reason, the general principles of Islamic sciences were laid out in the research, rather than addressing the method of each of the basic Islamic sciences individually. Science is all kinds of systemic effort made to know nature, human, society, religion and the unseen world. In order for science to be valid and reliable, regardless of its object, scientific research methods and techniques must be used. A scientific method is a set of scientific rules that

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı.

e-mail: ferruhkahraman@hotmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-5104-8325>

Atıf/Citation: Kahraman, Ferruh. "İlahiyat Araştırmalarında Yöntem Sorunu". *BAiD* 17 (Haziran-2023), 9-33.

reveal which theoretical perspectives to have when obtaining information, how to handle religious-secular, natural-social events and facts all and how to analyze and interpret social data. In the study, science, scientific methods and strategies were discussed from the point of view of Islamic scholars. In related places, the perspectives of Islamic scholars have been compared to those of modern scholars. The aim of the study is to establish what the paradigms of Islam and modern science are compared with a view to contribute to scholars who detect contradictions between both approaches. Its importance is to eliminate the contradiction in these fields by revealing similarities and differences between Islamic and modern scientific paradigms.

Keywords: Islam, Modern, Science, Religion, Method.

Giriş

Ülkemizde İslâmî ilim araştırma yöntem ve teknikleri; ilâhiyat Fakülteleri, İslâmî İlimler Fakülteleri ile bazı dernek ve vakıfların çalışmalarında uygulanmaktadır. Dünyada ise İslâmî yöntem Müslüman devletlerin çoğunda hâlâ hâkim paradigma olma özelliğini korumaktadır. Ülkemizde Tanzimat'la beraber hayatın belli alanlarında felsefî bir dönüşüm; Cumhuriyetle beraber ise başta dinî, ilmî, toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal olmak üzere çok yönlü bir değişim yaşanmış; İslâmî ilim anlayışı terk edilmiş ve modern bilim paradigmalarına geçilmiştir. Bunlar içerisinde de dünya (batı) konjonktürüyle bağlantılı olarak pozitivism daha çok tercih edilmiştir. Ülkemizde modern paradigmalardan yorumlayıcı anlayış ile materyalist bilim anlayışı/eleştirel ekol de belli ölçüde tercih edilmiştir. Yine ülkemizde dünya konjonktürüyle bağlantılı olarak 1980'lerden sonra başta eleştirel realizm ve feminist metodoloji olmak üzere postmodern paradigmalara uygun olarak da bilimsel araştırmalar yapılmıştır.

Meseleye önce bir soru ile başlamak gerekecektir. İllâhiyat araştırmalarında bir yöntem sorunu var mıdır? Zira İllâhiyat alanının, kavramı ve müfredatı o kadar geniştir ki sınırlarını çizmek kolay değildir. İllâhiyat ve İslâmî İlimler Fakültelerinde, birçok İslâmî ilimlerin (Kelâm, Hadîs, Tasavvuf, Tefsir, Mezhepler Tarihi, İslâm Tarihi, Edebiyat, Arap Dili ve Belâgatî'nin) yanı sıra pek çok pozitif bilim paradigması ağırlıklı (İslâm Felsefesi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Dinler Tarihi, Din Felsefesi, Eğitim Felsefesi ve Mantık gibi) branşlar da okutulmaktadır. Bugün ilâhiyat alanında bu ilim dallarının hepsi aktif bir şekilde işlenmektedir ve bu ilimlerin her birisinin kendine has ve diğerlerinden farklı bir yöntem, kavram ve çalışma alanı vardır. Bu nedenle hepsini aynı kategoride değerlendirilmesi biraz zor olsa da İslâm Felsefesi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Dinler Tarihi, Din Felsefesi gibi ilimlerin başında din ve İslâm'ın olması; bu ilimlerin de genel olarak ve belli ölçüde İslâmî ilim yöntemini kullandığı anlamına gelmektedir. Eğitim Felsefesi ve Mantık gibi ilimlerin başında din ve İslâm tabirleri olmasa da bunların ilâhiyat ve İslâmî İlimler Fakültelerinde okutulmasından dolayı bu alanlarda doğrudan dinle bağlantılı tezler yapılmakta ve derslerde mesele bir şekilde İslâm'a dayandırılmaktadır.

Diğer bir sorun da bazı İlahiyatçılar tarafından modern ve postmodern bilimin yöntem ve tekniklerinin günümüzde İlahiyat ilim dallarının çoğunda okutulacağına iddia edilmesidir. Burada yöntemle teknik ve stratejinin karıştırılmaması lazımdır. Bir yöntemin alt araçları olan teknik ve stratejinin kullanılmasında bir mahzur yoktur. İlahiyat derslerinde özellikle de temel İslâm ilimlerinde ontoloji ve epistemoloji için mutlaka Yaratılış teorisi ile İslâmî yöntemin kullanılması gerekir. Ahlâkî kabul ve etik sayılıtların da İslâmî olması gerekir. Bazı teknik ve stratejiler gibi arada nötr uygulamalar vardır, bunların kullanılmasına denilecek bir şey yoktur. Dolayısıyla İlahiyat araştırmalarında ontolojik, epistemolojik, metodolojik ve ahlâkî kabullerde ağyara kesinlikle müsaade yoktur. Zira İslâm dışı paradigmalarının pek çoğunun ontolojik, epistemolojik, metodolojik ve ahlâkî kabulleri tevhide taban tabana zıttır.

Bu çalışma bizzat yaşanılanlardan ve tecrübelerden yola çıkarak kaleme alınmıştır. İlahiyat ile İslâmî İlimler Fakültesi öğrencileri gerek lisans gerek yüksek lisans gerekse doktora aşamalarında ödev ve tezler hazırlamakta ancak bunlar ilgililer tarafından genellikle belli bir kuram, yöntem ve teknik çerçevesinde değil, daha çok belli bir yöntemden yoksun olarak hazırlanmaktadır. Diğer yandan İlahiyat Fakülteleri ile İslâmî İlimler Fakültesi öğrencileri İslâmî ilim literatürüyle modern/postmodern bilim paradigmaları literatürü arasında da büyük ikilem yaşamaktadır. Örneğin İslâmî ilimlerde “ilim”; modern bilimlerde “bilim” tabiri kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra İslâmî ilim yöntemlerinde; İslâm ilim mantığı, mezhep, usûl, iman, mukaddime, kaziyye, hüküm, delil, mefhum gibi kavramlar öne çıkarken modern bilimlerde felsefe, ontoloji, epistemoloji, paradigma/yaklaşım, teori/kuram, metot/yöntem, teknik/strateji, hipotez, öncül, önerme, kavram, varsayım/sayıltı ve sorun/sorunsal gibi kavramlar öne çıkmaktadır. Eşleştirme yapılırsa İslâm/din, modern felsefeye; İslâmî dünya görüşü ve ilim anlayışı ontoloji ile epistemolojiye; mezhep, paradigmaya; mezhebi görüş, teoriye; usûl, metoda; delil, teknik ve stratejiye; ispat, hipoteze; hüküm, önermeye; mefhum, kavrama; inanç, varsayıma ve hak dinin sürekliliği de sorunsala karşılık gelmektedir.

İslâmî ilimlerde branş bazında yöntemle alakalı pek çok kitap yazılmış; başka bir bilimsel paradigmaya nasip olmayacak kadar da büyük bir külliyat oluşmuştur. Arap Dili çalışmaları, Fıkıh Usûlü ile Hadîs Usûlü bunlar arasında öne çikse de Tefsîr Usûlü/Ulûmu'l-Kurân'la Kelâma Giriş/Usûlüddîn alanında da yöneme dair pek çok eser yazılmıştır. Buna İslâm Tarihi ile İslâm Mezhepleri Tarihinin yöntemlerini eklemek de mümkündür. Ancak İslâmî ilimlerin künhüne vakıf genel bir İslâmî ilim yöntemi yapılmamıştır. Kısaca İslâmî ilimler denildiğinde akla ne gelmelidir? Örneğin modern bilimler denildiğinde akla rasyonalite, gözlem ve deney gelmektedir. İslâmî ilimlerin

kendine has ayırıcı özelliği ve alâmet-i farikası nedir? soruları bu çalışmanın problemini oluşturmaktadır. Bu nedenle makalede genel olarak önce İslâmî ilim yöntemi incelenmiş; sonra bu metotlar ile modern bilimlerde kullanılan yöntemler karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Zira ülkemizde ve dünyada modern bilim yaklaşımı hâlâ etkisini, önemini ve canlılığını korumaktadır. Bizler her ne kadar günümüz çalışmalarında İslâmî ilim yönteminden bahsetsek de belli ölçüde modern yöntemlerinden etkilenmekte ve onları da etkilemekteyiz. Bu sebeple çalışmada, modern bilim yöntemlerine yeri geldiğinde atıflar yapılmış; karşılaştırmalı olması sebebiyle de her iki yöntemin bir arada görülmesine imkân sağlanmış ve böylece mukayese yapmaya fırsat sunulmuştur.

1. İlim ve Bilim

İlim a-l-m/علم; kökünden türemiş olup sözlükte “bilmek, biliş, bilgi, bildirmek, göstermek ve işaret etmek” anlamlarına gelir.¹ Terim olarak ise ilim, “simge, alem, işaret eden, gösteren, alâmet, belirti, nişan, bayrak, lider, sınır ve yüksek dağ gibi” manalara gelir.² Günümüz modern bilimlerde, ilmin epistemolojinin alanına girdiği varlığın ise ontolojinin alanında olduğu kabul edilir. Buna göre ontolojinin alanına giren âlem ya da âlemler ilmin konusunu oluşturmaktadır. İslâm’da ise böyle bir ayırım yoktur ki hem ilim hem de âlem ilmin konusudur. İlim kelâmî bilgi, âlem de kevnî veya simgesel bilgidir. Bu yüzden İslâm’da Kur’ân âyetlerinin yanı sıra kâinat da âlemler ve âyet olarak adlandırılmıştır. Modern tabire göre ilim/bilim araştırmacının ontoloji alanındaki epistemeye sahip olmasıdır. Bu ifade İslâmî tabirle âlimin âlemdeki ilmidir. Ancak İslâm’da bilgi sadece âlemlerle sınırlı değildir. Asıl dikkat çekici olan İslâmî tabirdeki âlim/bilen özne; ilim/episteme ve âlem/ontoloji arasındaki ilişkide hem âlimin hem ilmin hem de âlemin a-l-m kökünden gelmesi ve ilmin içerisine soyut âlemlerin de dahil olmasıdır. Yüce Allah’ın varlığı, melekler, cennet ve cehennem gibi âlemler de vardır.

Âlem kelimesi, ilim gibi “alâmet” kökünden türetilmiş cemi/çoğul özel bir isimdir ki başta dünya olmak üzere tüm varlıklar âlem sözcüğünün kapsamına girmektedir.³ Arapça dil bilgisi kuralına göre âlem kelimesi akılsız bir çoğuldur. Akılsız bir çoğul olmasına rağmen Fatiha sûresi’nde bir de ikinci defa âkiller/akıllı varlıklar gibi çoğul yapılmıştır. Arapça âkil müzekker sigası merfû durumunda “ûn” takısı; mansûb ve mecrûr hallerinde ise “în” takısıyla “âlemîn” olarak çoğul yapılır. Başındaki “el” marife takısıyla birlikte “el-âlemin” başta insanlar, melekler ve cinler olmak üzere tüm varlıkları, kâinatı, bütün

¹ Ebu’l-Fazl İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrût: Dâru Sadr-Dâru Beyrût, 1955), 12/430.

² İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 12/430.

³ Mecdüddîn Firûzabâdî, *el-Kâmûsu’l-muhîd* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1408/1987), 1472.

nesneleri kapsar. Fâtiha'da âlem kelimesinin âkil çoğul sığası ile ikinci defa cemi yapılması, kâinatta tüm varlıklar içerisinde akıllı varlıkların önemine ve üstün konumuna işaret eder. Zira akıllı varlıklar ve onların ilmi olmadan Rab tam olarak anlaşılabilir.⁴

İslâmî ilim anlayışına göre âlem sözcüğü, bilgi elde etmek için gerekli olan her türlü vasıtaya denir. Zira Kur'ân ve hadîslerde âlem kelimesinin sık sık âyet anlamında kullanılması da buna işaret eder. Zira İslâm'a göre ilim adamı veya düşünür olmaktan öte Hakkı bilmek daha önemlidir. Bu nedenle konumu, makamı ve mâlî durumu ne olursa olsun herkesin Yüce Allah'ı bilmesi; âlem/varlık ile âlemin yaratıcısı/Rab arasındaki ilişkiyi anlaması gerekir.

Kâinatta kurulu ve devam eden bir düzen vardır. Bu düzenin unsurları olan doğa yasaları ile fizikî kanunlar, bunları gözleyen ruhlar ve zihinler ile dış dünyada gözlem, deney sonucu bilinenlerle akılla idrak edilen yasalar ve toplumsal sistemlerin hepsi Yüce Allah'a delalet eder. Bu sebeple Arapça'da varlıklar, Yüce Allah'a delalet etmelerinden dolayı âlemler, özelde ise afâkî ve enfüsî âlemler olarak adlandırılmıştır. Âlemlerin yaratıcısı Yüce Allah ise her şeyin üstündedir.⁵

Kâinat ve kâinatı oluşturan bütün varlıklar, âlemler kavramına dahildir. Kelâm ve tasavvuf kitapları Allah'ın varlığı ve varlığının delaletleriyle ilgilenirler. Zira insanların enfüsî ve afâkî sahip olduğu malumatlar ve bilgiler Yüce Allah'ın alâmeti ve belirtileri olup O'na işaret ederler. Bu meyanda ilim ve malumat sözcüklerinin de âlem veya alâmetle aynı kökten türemesi ayrıca manidardır. Atomu oluşturan proton, nötron ve çekirdek gibi çok küçük parçacıklardan galaksiler gibi çok büyük sistemlere kadar bütün varlık Allah'ın varlığına ve birliğine işaret eder. İnsanlar Rabbini ve varlıkları; duyuları ve duygularının, manâ ve nesneyle bağlantısı sonucu kavrarlar. Sonra da bu bağlantıları zihinde tasavvur ederek akıl yoluyla idrak ederler. Eğer insanda bu idrak olmasa idi insan kendisini bile tanıyamazdı.⁶ Bu sebeple ilim; eşyayı, varlığı, insanın kendisini bilme ve Rabbini tanıma ile O'nun özelliklerini idrak etme; zat, sıfat ve fiillerini anlama ve bunları beyan etmek anlamlarına gelir.

Modern paradigmaya göre ilmin yerine bilim vardır. Buna göre bilim, genel olarak insanoğlunun toplumsal ve doğal dünya hakkında araştırma ve inceleme yapmasıdır. İslâmî ilimlerde geçen afâkî ve enfüsî âlemler ibaresi modern bilimin doğa ve toplum araştırmalarından daha fazlasını ifade eder. Buna göre bilim; ilme göre daha dar anlamlıdır ve sadece deney, gözlem ve mantıkî çıkarımlara dayanır.

⁴ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Ata Ofset 1971), 1/70.

⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/70, 71.

⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/71.

Bilim, belirli araştırma yöntem ve stratejileri kullanarak doğa ve toplum hakkında düzenli ve geçerli bilgiler elde etmektir. Buna göre bilim, olay ve olgular arasındaki bağlantıları belli bir teori çerçevesinde ele alıp düzenli ve tutarlı bilgiler dizgesi oluşturmaktır. Bir başka tabirle bilim; doğal ve sosyal dünyayı inceleyen geçerli ve güvenilir bilgi elde etme ameliyesidir. İster doğal isterse de toplumsal araştırma olsun her ikisi de belli bir kuram ve yöntem çerçevesinde gerçekleştirilir. Bilimsel araştırmalarda seçilen kuramın özelliklerine göre uygun olarak bir de yöntem ve teknik/strateji/desen seçilir.

Bilimsel araştırmaların ortaya koyduğu bilgilere bilimsel bilgi denmektedir. Bilimsel bilgi bilim insanları tarafından deney, gözlem ve test yoluyla nicel; anlama, çözümlenme ve yorumlama yoluyla nitel; ya da her iki üslup kullanarak karma (nicel-nitel) adı verilen yöntemle yapılır. Bilimde geçerlilik ve güvenilirlik ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle geçerli ve güvenilir bir bilgi için araştırmanın başından sonuna kadar her adımda bilimsel kurallara riayet edilmesi gerekmektedir.⁷

Bilimsel bilgiler olgusal, akılsal ve mantıksaldır. Bilimsel bilgi akla ve mantığa uygun olmasıyla sistemli, düzgün ve tutarlıdır. Bilim adamı ise mümkün olduğunca dürüst ve nesnel olmalıdır. Bilimsel bir araştırmada bilim insanı her türlü önyargı, öznel beğeni, öznel tutum ve değer yargılarından gücü yettiğince uzak durmalıdır. Her ne kadar araştırmacının bir insan olması ve bir kültürün ürünü olmasından dolayı mutlak nesnellik mümkün olmasa da en azından araştırma verilerinin derlenmesi, toplanması, çözümlenmesi ve açıklanması aşamalarında dürüst ve nesnel olması gerekir. Daha da ötesi elde ettiği bilgileri çarpıtmamalıdır. Bilimsel bilgi, açık ve anlaşılmalıdır. Bilimsel bilginin açık ve anlaşılır olması demek kavram karışıklığına neden olmamasıdır. Bilimsel bilgi aynı zamanda eleştireldir.

Bilimsel bilgi, belli bir yöntem ve teknik çerçevesinde yürütülür. Bilimsel yöntem ve teknikler bilimsel bilgiyi elde etmek için takip edilmesi gereken yol, yordam ve usulü gösterir. Bilimsel yöntem, bir araştırmaya başlamadan önce bilgiye hangi paradigma ile ulaşılabileceğinin; doğal ve toplumsal olgu ve olayların hangi teknikle ele alınabileceğinin; nasıl çözümlenebileceğinin ve nasıl yorumlanabileceğinin belirlenmesidir.⁸ Bilimsel yöntem araştırmacıya rehberlik eden bir kılavuz veya bir nevi yol haritasıdır. Doğal bilimlerle sosyal bilimlerin arasında yöntem benzerliklerinin yanında araştırma nesnesinin farklılığından dolayı yöntem farklılıkları da ortaya çıkmıştır.

⁷ Aşşın Koçak Turhanoglu vd. *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015), 6.

⁸ William Lawrance Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, çev. Sedef Özge (İstanbul: Yayın Odası, 2007), 120.

Sosyal bilimlerde pozitivist, yorumlayıcı ve eleştirel olmak üzere başlıca üç sosyal bilim paradigması gelişmiştir.⁹ Buna hümanist, feminist, eleştirel realizm ve İslâmî ilim yaklaşımını da eklemek mümkündür. Tabi ki bunlar içerisinde en eskisi ve en köklüsü İslâmî ilim paradigmasıdır. Her bilim anlayışı belli ölçüde aynı yöntem ve teknikleri kullansa da ontolojik ve epistemolojik farklılıklarla birbirinden ayrılır. Yöntem olarak her yaklaşım gözlem, deney, ölçme ve anlama yolları kullansa da aralarında bazı farklılıklar vardır.

Bilimin, bilimsel bilginin, araştırma yöntem ve tekniklerinin gelişimi, ilk insanlarla beraber başlamıştır. İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte bilimsel faaliyetlerde büyük bir gelişme olmuş ve İslâmî ilim paradigması doğmuştur. İslâm ilim anlayışı, doğuşundan 19. yüzyıla kadar dünyada bilimsel çalışmaların hâkim paradigması olmuştur. Ancak 19. asra gelindiğinde özellikle Batı'da modern bilim anlayışı gelişmiştir. Batı için bilimsel devrim anlamına gelen bu paradigma; Batı'ya bilimsel bilgi, yöntem ve teknik anlayışı getirmiştir. Modern bilim anlayışının temelinde 18. yüzyılda Batı Avrupa'da gelişen Batı'nın Aydınlanma düşüncesi yer alır. Bu düşünce başta Hıristiyanlık olmak üzere tüm dinî anlayışları reddetmiş; sadece akla, gözleme ve deneysel bilgiye dayalı düşünceye yer vermiştir. İslâmî ilimlerde ise durum Batı'dan daha farklıdır. Özellikle İslâmî ilimlerde doğuştan insanın bazı bilgilerle yaratıldığı ifade edilir ve varlığa Kur'ân ve Sünnet perspektifinden bakılır. Bu ilke aynı zamanda "Yaratan Rabbinin adıyla oku" emrinin de bir sonucudur.¹⁰

2. İslâmî Araştırmalarda İlim Çeşitleri

İslâm âlimlerine göre ilim; âlim ile âlemin etkileşimi sonucu ortaya çıkan bir bilgidir. Bu gerçek, modern bilimlerde araştırmacının, ontoloji ile epistemoloji arasındaki ilişkisi olarak ifade edilir. İslâm âlimlerine göre ilim, *aklın ve duyunun konusuna giren her şeyin tanınmasını sağlayan bir özelliktir*.¹¹ Buna göre ilim, pozitivistlerin iddia ettikleri gibi sadece ampirist/deney ve gözleme dayanmaz. İslâm'a göre ilmin alanı çok daha geniş olup sadece dış duyunun kavradığı varlıklar değil bunun dışındaki manevî varlıklar da ilmin konusuna girmektedir. Buna göre ilim; *aksine ihtimal verilmeksizin manâları birbirinden ayıran özelliklerdir*.¹² İslâm âlimlerine göre ilim, kişide oluşan bilginin niteliğine göre zarûrî ve istidlâlî olmak üzere başlıca ikiye ayrılır.

⁹ Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, 120.

¹⁰ el-Alak 96/1.

¹¹ Mes'ûd b. Ömer Sa'duddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid* (İstanbul: y.y., 1315/1899), 25.

¹² Ali b. Muhammed Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkif* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1321/1905), 1/50-51; Muhammed b. Tayyib Bâkılânî, *et-Temhîd*, nşr. Richard mcCharthy (Beyrût: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957), 6, 7.

2.1. Zarûrî İlim

Zarûrî ilim, bir kişinin fazla düşünmeden, mantıkî çıkarım yapmadan ve akıl yürütmeden doğal olarak sahip olduğu bilgidir. Zarûrî ilim, delil gerektirmez, kendiliğinden ve kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Bu bir nevi a priori/doğuştan gelen bilgiye benzemektedir. Modern bilimler genellikle a priori/doğuştan gelen bilgiyi kabul etmezler; insanların dünyaya boş bir levha gibi geldiğini ve bütün bilgileri sonradan öğrendiğini kabul ederler. Bu da onların zarûrî ilmi reddettiği anlamına gelir. İslâm'da ise insana Yüce Allah ruhundan üflemiş ve ona üstün özellikler vermiş; her insanın mahiyetine iyi ve güzellik duygusunu yerleştirmiş; eşyanın hakikatini anlaması için akıl, vicdan, sır ve kalp gibi duygular vermiştir. Modern bilimler manevî şeyleri inkâr ettiği için doğal olarak iç duyuları da inkâr etmiş; her nedense içlerinden sadece akli kabul etmiştir.

Zarûrî ilim, bir nevi insan olmanın bir sonucudur ki kendi içerisinde *bedihiyât*, *fitriyyât*, *müşahedât*, *tecrübât*, *mütevâtirât* ve *hadsiyât* olmak üzere başlıca beşe ayrılır. Evveliyât olarak da adlandırılan *bedihiyât*, aklın kendisine yönelmesiyle hemen meydana gelen ve ilk anda ortaya çıkan bilgilerdir. Bedihiyât akıl yürütmeye ve herhangi bir kıyasa gerek duymaz. “Bir ikinin yarısıdır” ve “Her bütün parçalardan büyüktür” gibi hükümler bedihiyât olarak kabul edilir. Aklın kısa bir düşünme ve çok basit bir kıyasla vardığı hükümlere *fitriyyât* denir. Fitriyyât, düşünmeyle ve veriyle birlikte kıyas yapmayı da gerektiren yargılardır. “Dört sayısı çifttir” öncülü fitriyyât için güzel bir delildir ki akıl dört ile çift kavramlarını düşünerek böyle bir sonuca ulaşmıştır. *Müşahedât*, beş duyu organı adı verilen dış duylularla elde edilen bilgilerdir. “Ateş yakıcıdır” yargısı dış duylulardan dokunma duyusunun verdiği bilgidir. Modern bilimler bu beş duyu organının yanı sıra deneyle elde ettiği bilgileri ampirizm olarak adlandırmaktadır. Ancak İslâm'da beş duyu organına ilaveten vicdâniyyât denilen iç duyular da vardır ki bunlar açlık, susuzluk, mutsuzluk ve sıkıntı gibi hislerden oluşmaktadır. *Tecrübât*, insanın dış duyularıyla/beş duyuyla elde ettiği deneyimlerle mükerrer duyular sonucu ortaya çıkan bilgilerdir. “Demirle vurmak kişiye acı verir” önermesi buna güzel bir örnektir. Zarûrî ilimlerin sonuncusunu ise *hadsiyât* oluşturmaktadır. Hadsiyât, basit bir gözlemlerle, hızlı bir şekilde sonuca ulaşma, öncüllerden sonuçlara hızlı bir şekilde intikal etmek veya öncüllerle sonuçların aynı anda zihinde canlanması anlamlarına gelmektedir. “Ayın ışığı güneştedir”; “Bulutların çıkması yağmurun yağacağını gösterir” ile “Kâinattaki düzen

yaratıcıya delildir” önermeleri bu konuya örnek verilebilir.¹³ İslâm ilim anlayışında zarûrî ilimlerden sonra nazarî ve istidlâlî ilimler gelmektedir.

2.2. Nazarî ve İstidlâlî İlim

Nazarî ve istidlâlî ilimler İslâmî açıdan çok önemli olduğu gibi modern bilimlerin kullandığı araştırma yöntem ve tekniklerin de temelini oluşturmaktadır. Sözlükte nazar, “bakmak, görmek, araştırma ve karşılaştırma sonucu düşünmek” anlamlarına gelir.¹⁴ Terim olarak ise nazar, “bilinenlerden yola çıkarak bilinmeyenleri ortaya çıkarmak” anlamlarına gelir.¹⁵ İstidlâl ise sözlükte “delile baş vurma, delile bakmak ve delille sonuca ulaşmak istemek” demektir.¹⁶ İstidlâl İslâmî ilimlerde kesbî ilim olarak da adlandırılmıştır.¹⁷ Nazarî ve istidlâlî bilgi bilinmeyenlerden bir sonuca ulaşmak için mutlaka bir delil kullanmak ve fikrî bir etkinlik yapmak anlamlarına gelmektedir. İstidlâl kelimesinin kökünden da anlaşılacağı için bunu gerçekleştirmek için öncelikle belli delillere sahip olunması gerekmektedir. Delil kavramını, modern bilimlerde felsefî ve kuramsal çatılar anlamına gelen dünya görüşleri olarak kabul edebiliriz. Bunlar ise pozitivism, hümanizm ve realizm gibi beşerî akımlardan oluşmaktadır.

3. İslâmî İlimlerde Deliller/Araştırma Teknikleri/Stratejileri

“İslâmî İlimlerde Araştırma Yöntem ve Teknikleri” ifadesindeki “Yöntem ve Teknikleri” ibaresi tamamen modern pozitivist bilim anlayışının bir adlandırmasıdır. “Yöntem ve Teknik” hermenötik olarak adlandırılan modern yorumlayıcı bilimlerde ise *yaklaşım* ve *strateji* olarak ifade edilmektedir. İslâm’da ise buna mezhep ve delilleri demek daha uygun olacaktır. Ancak günümüz bilim dilinde “Araştırma Yöntem ve Teknikleri” ibaresinin çok yaygın olmasından dolayı bu çalışmada da mezkûr ibarelerin kullanımı tercih edilmiştir. Yine de İslâmî ilimlerde mezheplerin her birinin başta Kur’ân ve Sünnet olmak üzere doğayı, insanı, toplumu ve kâinatı anlama yöntemi olduğu unutulmamalıdır.

¹³ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 6, 7; Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 43-45; Cürcânî, *Şerhu’l-mevâkif*, 1/59-62; 79, 200-204; Abdüllatif Harpûtî, *Tenkîhu’l-Kelâm f’i ak’aidi ehli’l-İslâm* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330/1914), 12-15.

¹⁴ Fîrûzabâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, 623.

¹⁵ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 8, 9; Abdülmelik b. Abdullah Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâtî’l-edille* (Mısır: Mektebetü’l-Hancı, 1369), 5; Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 36-38; Cürcânî, *Şerhu’l-mevâkif*, 1/62; 119-125; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339/1923), 1/58, 59.

¹⁶ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 8, 9; Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâtî’l-edille*, 5; Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 36-38; Cürcânî, *Şerhu’l-mevâkif*, 1/62; 119-125; İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 1/58, 59.

¹⁷ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 8, 9; Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâtî’l-edille*, 5; Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 36-38; Cürcânî, *Şerhu’l-mevâkif*, 1/62; 119-125; İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 1/58, 59.

Bilimsel çalışmalarda doğru sonuçlara ulaşmak için belli bir yönetime ihtiyaç vardır. Bilim, dil, düşünce ve varlık ilişkisinde İslâm âlimlerinin bilgi nazariyelerine temel teşkil eden iki önemli ilke bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, dış duyular/şahid âlemin bir hakikati vardır ve bu hakikati gösteren ilimler de doğrudur.¹⁸ Bu açıdan İslâm âlimleriyle günümüz pozitivist, postmodern, Marksist ve eleştirel realizm kuramlarının yakın görüşlere sahip olduğu söylenebilir. Müslüman âlimlerin, antik dönemle karşılaştırıldığında ise Platon karşıtı felsefî ve kuramsal bir çatıya sahip olduğu da söylenebilir. Bununla birlikte İslâm âlimleri Yüce Allah'ın varlığını delillendirmede ve kavramsallaştırmada realizmi yakın olduğu da ifade edilebilir.¹⁹ İslâm âlimleri; bilimsel araştırmalarda ikinci ilke olarak asliyetin tespitinde lafzın manâya, manânın da hakikate bağlı kılınmasını kabul etmişlerdir. Buna göre İslâm âlimleri bilim, dil, düşünce ve varlık yaklaşımlarının Aristocu adcılığa/nominalizme benzer bir yol izledikleri görülür. Aristo (M.Ö. 384-322) varlık ile sembol ilişkisi üzerinde durmuş; bu ilişkinin ilk basamağına hakikatin kendisini; ikinci basamağına anlamı; üçüncü basamağına ise bu anlamların simgeleri olan somut ses ve yazı gibi nesnelere koymuştur.²⁰

İslâm âlimlerinin felsefî ve kuramsal bir bilgi anlayışında Platondan çok Aristocu nominalizmden etkilendikleri görülür. Zira Aristo gibi İslâm âlimleri de cüz'îlerin/tikel varlıkların kavramlardan önce geldiğini kabul ederler. Nominazizm kavramı yerine mefhumu kullanan Gazzâlî (ö. 505/1111), varlığın çeşitli boyutlardan oluştuğunu ve dört özelliğinin olduğunu ifade etmiştir.²¹ Bunlardan ilki varlığın şehâdet âlemindeki/dış dünyadaki gerçekliğidir. Bu gerçeklik dış duyular, deney ve gözlemlerle ispat edildiği için Gazzâlî bunları *ayan* olarak isimlendirmiştir. İkincisi *ayan* olarak kavranılan bu varlığın zihinde oluşan *tasavvur*dur ki bu aşama zihinsel bir süreç olduğu için sadece kavrama işaret etmektedir. Üçüncüsü dış dünyadaki gerçekliği ve zihindeki tasavvuru karşılaştıran lafız veya harflerden oluşan *simgeler*dir. Üçüncü aşamada yer alan

¹⁸ Ebû Hafs Necmeddin b. Muhammed en-Neseî, *Metnu Akâidi'n-Neseî* (İstanbul: Mektebetül-Hanefiyye, 1428), 1; Ramazan b. Muhammed b. Şuhayr, *Şerhü Ramazan Efendi alâ şerhi's- Sa'd ala Akâidi'n-Neseî*, thk. Muhammed Hâdi Mardinî, (Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 2012), 34.

¹⁹ Fahreddîn b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Muhassal fi efkârî'l-mutakaddimîn ve'l-mutaahirîn*, thk. Tâhâ Abdurrauf Sa'd, (Kahire: Mektebetü'l-Külliyatî'l-Ezher, y.y.). 16-17.

²⁰ Aristoteles, "De Interpretatione", *Complete Works: Digital Edition*, ed. Jonathan Barnes (New Jersey: Princeton University Press, 1995), 16a 3-9.

²¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 19-25; Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Bekir Sadak (İstanbul: Ahsen Yayınları, 2002), 52-4; Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm fi fenni'l-mantik* (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1961), 75.

bu dilsel unsur mantıkta terim olarak adlandırılmaktadır. Dördüncüsü ise imgelemiş bir varlığın zihninde şekillenmesini ve canlanmasını sağlayan *beyan* aşamasıdır. Beyan bu şekillerin yazıya veya kelama dökülmesini sağlamaktadır. Gazzâlî'ye göre ateşin dış dünyada bir gerçekliği; lafız ve yazı olarak da bir simgesi vardır. Bunlar arasında esas olan dış dünyada var olan ateşin somut hali olup onun zihindeki hali ise ilmî bir gerçekliktir. Beyan aşamasındaki varlık ise sadece lafzidir veya kitabîdir.²² Ateşin dış dünyadaki varlığı ile zihindeki tasavvuru tüm dünyada objektif olduğu halde onun lafzî ile beyanı dönem, dil, toplum, kültür ve değerler göre değişebilmektedir.²³ Soyut varlıklar ise her dört aşamada da toplumdaki topluma kültürden kültüre değişebilmektedir. Ancak Gazzâlî'nin ilim anlayışı Kur'ân ve Sünnet merkezli olduğu için bütün varlığı kuşatacak şekilde genişletilmiştir.²⁴ Gazzâlî örneğinde görüldüğü gibi İslâm'a göre ilim pozitivizmin savunduğu gibi sadece deney ve gözlemlerle elde edilecek kadar kapsamı dar ve basit değildir. İlmi sadece deney ve gözleme indirgemek anlayışı; hem soyut pek çok varlığı inkâr etmek hem de insanın pek çok manevî özelliklerini yok saymak anlamına gelir. Bu yüzden İslâm, insanlara varlığa çok geniş açıdan bakmayı öğretmekte; bilgi elde etmeye ve bilgi elde etmenin çok farklı yollarının olduğunu belirtmektedir. Bunlar arasında aklî ve naklî deliller birinci sırayı çekmektedir. Modern bilim; aklî delilleri belli ölçüde kabul etse de Aydınlanma manifestosunda belirtildiği gibi naklî delilleri tamamen reddetmiştir.²⁵

3.1. Aklî ve Naklî Deliller

Delil, sözlükte “rehber, mürşit ve kılavuz anlamlarına gelmektedir. Bâkılânî (ö. 403/1013) delili, “duyuların ötesinde bulunan ve zorunlu olarak da bilinmeyen nesne ve konuların bilgisine götüren araç” olarak tanımlamıştır.²⁶ Buna göre delil, araştırmacıyı bir konu hakkında olumlu ya da olumsuz hüküm vermeye götüren araçtır.²⁷

İslâmî ilimlere göre deliller aklî ve naklî olmak üzere başlıca ikiye ayrılır. Aklî delil, bir önermenin tüm öncüllerinin/mukaddimelerinin akla dayandığı hükümlerdir. Bu konuya “Âlem deşikendir, her deşikenden hâdistir” önermesi

²² Gazzâlî, *İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilmi'l-Kelâm*, 327; Ömer Türker, *Varlık Nedir: İslam Filozoflarının Varlık Tasavvuru* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 16.

²³ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, ed. Muhammed İbrâhim (Beyrût: Dârü'l-İhyâi't-Tûrâs, 1957), 1/377.

²⁴ Gazzâlî, *İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilmi'l-Kelâm*, 327; Türker, *Varlık Nedir*, 16.

²⁵ Robert Hollinger, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler, Tematik bir Yaklaşım*, çev. Ahmet Cevizci (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), 11

²⁶ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 13.

²⁷ Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâtü'l-edille*, 8; Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 36-38; Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 21.

örnek verilebilir. Naklî deliller ise bir önermenin öncülerinin Kur'ân ve Sünnet gibi dinin temel rükûnlarına dayanmasıdır. "Allah'ın emrini terk edenler âsîdir. Zira Kur'ân'da "Emrime âsî mi oldun" buyrulmuştur.²⁸ "Her âsî cehennemlidir, zira Allah'a ve Resûlüne âsî olanlara cehennem ateşi vardır" önermeleri naklî delillere örnek olarak verilebilir. Naklî deliller aynı zamanda aklî olma özelliğini de taşımaktadır ki insanlar nakli Yüce Allah'tan insanlara ulaştıran peygamberlerin doğruluğunu akılla tasdik ederler. Buna göre naklî deliller büyük ölçüde aklî özellikler de taşımaktadır.²⁹

3.2. Kat'î ve Zannî Deliller

İslâmî ilimlerde deliller kesinlik ifade edip etmemesine göre kat'î ve zannî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Medlûlünden/bildirdiği şeyden karşıt ihtimalleri kaldıran delillere kat'î; medlûlünden karşıt ihtimallerin hepsini kaldıramayanlara da zannî deliller denir. Naklî bir delilin kat'î olabilmesi için hem sübût hem de delâlet yönünden değerlendirilmesi gerekir. İslâmî ilimlerde Kur'ân âyetlerinin tamamı ile mütevâtir hadîslerin tamamı sübutu kat'î naklî delillerdir. İslâm'da Mu'tezile gibi bazı mezhepler Kur'ân âyetlerinin tamamı ile mütevâtir hadîslerin sübutu kat'î olsa da manâya delâleti kesin olmamasından dolayı kat'î delil olamayacağını savunmuşlardır. Ancak İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu naklî delillerin de kesinlik ifade ettiğini kabul etmişlerdir.³⁰ İslâmî ilimlerde naklî deliller sübutu kat'î olduktan sonra delil olarak kabul edilir ancak tevâtürün dışındaki meşhûr ve âhâd hadîsler bu mertebeye ulaşamamıştır.³¹

3.3. Burhân ve Hatâbe Delilleri

İslâmî ilimlerde burhân ve hatâbe aklî delillerle alakalı olup bunlar kesinlik ifade edip etmemesine göre burhân ve hatâbe olarak ikiye ayrılmaktadır. Öncülleri kesin/yakîn ifade eden deliller burhân; öncülleri kesin olmayan delillere de hatâbe denilmiştir. Burhânî deliller İslâmî ilimlerde genelde havas denilen zeki, bilgili ve kültürlü insanlar tarafından muadillerine karşı kullanılmıştır ki sadece onlar burhânın incelik ve esprilerini anlayabilirler. Burhân daha çok cedel, tartışma ve münakaşalarda kullanılmaktadır ki zekanın yanı sıra siyasî, sosyal, kültürel bir alt yapı gerektirmektedir. Hatâbî deliller ise böyle olmayıp muhatabı iknaya yönelik olup herkese karşı uygulanabilir ve itiraza da açıktır. İslâm'da hatâbî deliller daha çok Müslümanlar arasında kullanılmış; delilin öncülleri genel olarak muhatap tarafından kabul edilmiş ve tasdik edilmiş genel kanaatlerden oluşmaktadır. "Âlem değişkendir, her

²⁸ Tâhâ 20/93.

²⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkif*, 1/207-209.

³⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkif*, 1/209-213.

³¹ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 1/57.

değişken de hâdistir” önermesi bir burhân iken “Bir evde iki baş olmaz, iki baş/yönetici bulunan yerde istikrar olmaz” önermesi ise hatâbî bir delildir.

Toplumsal hayatta insanlar farklı sınıflardan oluşmaktadır. Bu sınıflar içerisinde en çok oranı, avâm denilen geniş bir halk kesimi oluşturmaktadır. Avâm için bilimsel delil olan burhândan ziyade iknaî delil olan hatâbenin kullanılması daha önemlidir. Hatâbî deliller karşılıklı konuşma ve günlük iletişimde çok sık kullanılır. Bu nedenle Kur’ân ve hadîslerde tüm insanlara hitap edildiği için günlük bilimsel çalışmalarda hem burhânî hem hatâbî hem de her ikisinin sıkça kullanılması gerekmektedir. Bazı İslâm âlimleri ise Kur’ân’ın tüm âyetlerinin burhânî delil olduğunu kabul etmişlerdir.³² Bir başka açıdan deliller bilginin derecesine göre yakîniyyât ve zanniyyât olarak ikiye ayrılmaktadır.

3.4. Yakîniyyât ve Zanniyyât Delilleri

İslâmî ilimlerde deliller, bilginin kesinlik ve şüphe ifade edip etmeme açısından yakîniyyât ve zanniyyât olarak iki ayrılmıştır. Yakîniyyât ve zanniyyât aynı zamanda Kur’ânî bir tabir ve tasniftir.³³ Yüce Allah Kur’ân’da insanların bir konu hakkında hüküm vermelerini doğru ve yanlış olup olmasına göre yakîn ve zannî olarak değerlendirmiştir. Ancak her iki bilginin de duruma göre farklı dereceleri bulunmaktadır.

Yakîniyyât, yakîn kelimesinin sînâî mastarıdır. Yakîn sözlükte “kesin, kat’î ve şüphesi olmayan gerçek bilgi demektir”.³⁴ Terim olarak ise, “vâkıa mutâbık olmak şartıyla sabit ve kesin bir itikattir”. Tanımda geçen “vâkıa mutâbık” ibaresi cahilliği nefyeder. “Sabit” kaydı taklidî imanı; “kesin” kaydı da zann; “itikât” kaydı da şüpheyi izale etmiş olur. Yakîn ilmi sağlıklı bir araştırmacı için hiçbir şüpheye yer bırakmayan bir bilgidir. Yakîni ifade eden kaziyelere/önermelere yakîniyyât denir. Yakîniyyât zarûrî ilim ve çeşitlerini de kapsar. Zarûrî ilme bir de öncülleri kesin olan burhân ilave edildiğinde yakîniyyâtı oluşturur.³⁵

Yakîniyyât kendi içerisinde ilme’l-yakîn, ayne’l-yakîn ve hakka’l-yakîn olmak üzere üçe ayrılır. İlme’l-yakîn, aklın ve naklin diğer tabirle nazar ve haberin bildirildiği kesin malumatlardır. Modern bilimler akli ciddi ölçüde kabul etse de nakli/haberî kökten reddetmişler; bunları birtakım cahillerin ürettiği mitoloji, efsane ve batı inançlar olarak kabul etmişlerdir. Onlar bu yargıya Batı toplumu ve Hıristiyanlık dini için varsalar da sonradan İslâmiyet’i de içine alacak şekilde

³² İsmail Hakkı İzmirli, *Muhassalu’l-keîâm ve hikme* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336), 36, 37; İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 1/45, 46.

³³ et-Tekâsür 102/1-8.

³⁴ Fîrûzabâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, 1601.

³⁵ Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 39.

genişletmişlerdir. Ayne'l-yakîn, dış duyular, tecrübe/deney ve müşahâdeninin/gözlemlerin verdiği bilgilerdir. Modern bilimler içerisinde pozitivism, ampirizm olarak adlandırdığı bilimsel yönteminde sadece ayne'l-yakîn anlamına gelen ampirik metodu kullanmıştır. Türkçe'ye "görgül veriler" olarak çevrilen ampirik metot, görmeye dayalı somut bilgilerdir.

Ayne'l-yakîn bilginin Kur'ânî delilleri de vardır. Hz. İbrâhîm, Yüce Allah'a inandığı ve ölümlerin dirilteceğini aklıyla bildiği halde yeniden dirilişi görmek isteyerek gözlemin bilgideki objektifliğine vurgu yapmıştır. Yüce Allah, ona "inanmıyor musun" dediğinde Hz. İbrâhîm, "Kalbim mutmain olsun, tam huzur ve kesin bilgiye ulaşsın diye" cevabını vermiştir.³⁶ Böylece bilgideki ampirizme, deney ve gözlemin önemine vurgu yapılmıştır. Yine bu minvalde Arapların meşhur "leyse'l-haberu ke'l-ayn/ليس الخبر كعين/haber; gözle göremeye benzemez" sözü bu konuda önemli bir örnektir.³⁷ Hakka'l-yakîn, iç duyu ve iç tecrübelerin verdiği bilgi ve insanın bizzat içinde hissettiği ilimdir. Bu konuda Türkçe'de "anlatılmaz yaşanır" deyiimi ile Arapça'da "men lem yezuk lâ yedrî/من لم يذق لا يدري/tatmayan anlayamaz" sözleri çok meşhurdur. Modern bilimler, özellikle de Psikoloji ve Felsefe iç sezgiye dayanan hakka'l-yakîn bilgiyi sıkça kullanmaktadır. Aynı zamanda ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn bilgi çeşitleri içerisinde en güçlü olanı hakka'l-yakîn ilimdir.³⁸

Zaniyyât, büyük olasılık taşımakla birlikte kesinlik ifade etmeyen bilgilerdir. Zan anlam olarak şekk'e yakın olarak kullanılmaktadır. Ancak şekk, fıkıhta mutlak olarak tereddüt; kelâmıda ise iki şey konusunda eşit derecede tereddüt anlamlarına gelir. Zanda ise tereddüt olsa bile birini diğerine tercih ettirici bir sebep vardır. Zann, meşhûrât, makbûlât, müsellemlât, muhayyelât, vehmiyyât ve karineler olmak üzere altıya ayrılır. Meşhûrât, insanlar tarafından kabul edilen genel hükümlerdir. Bütün insanların kabul etmesi şart değildir; sadece bir dönemin, bir ülkenin veya bir meslek erbabının benimsediği bilgilerdir. Bir şeyin taşıdığı hükmü onunla benzer olan şey de taşır. "Zulüm kötüdür", "Adalet iyidir" ve "Avret yerini açmak çirkindir" önermeleri konuya örnek olarak verilebilir. Makbûlât, peygamberler dışında masumluk sıfatı taşımayan; fakat emîn/güvenilir kişilerin ve âlimlerin görüşlerini belirten hükümlerdir. Peygamberler masum oldukları için onların hükümleri sübutu kat'î olduklarından yakîn ifade ederler. Müsellemlât, ilmî bir tartışmada delil olarak karşı tarafın bir delil ya da inancını argüman olarak kullanmaktır. Özellikle ilmî münakaşalarda hasmı susturmak ve onu ikna etmek için kullanılır. Hz. Peygamberin miracını inkâr eden bir Hıristiyan'a Hz. İsâ'nın göğe yükselmesini

³⁶ el-Bakara 2/260.

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/215, 271.

³⁸ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 1/67-70.

delil olarak sunmak meşhur bir müsellemler örneğidir. Muhayyelât, kişileri bazı şeylerden psikolojik olarak nefret uyandırmak ve bazı şeylere de teşvik etmek ve arzu uyandırmak için kurulan önermelerdir. Bu konuya “Şarap akıcı bir yakut, bal iğrenç bir kustumuktur” önermeleri örnek verilebilir. Vehmiyyât, duyular âleminde müşâhade edilen şeylerden duyu dünyasının dışında kalan hususları için kullanılır. Örnek: “Her varlık mekân tutar bu nedenle kâinatın ötesi sonsuz bir fezadır”. Karineler ise bir hükmü ortaya çıkan ipucundan yola çıkarak haber vermektir ki “yoğun bir bulutun yağmurun yağmasına işaret etmesi” bu kabildendir.³⁹

3.5. İstidlâl

İslâmî ilimlerde istidlâl “delil aramak, delile başvurmak ve mantikî çıkarımlarda bulunmak” anlamlarına gelir.⁴⁰ Terim olarak ise istidlâl; “medlûlü ispat etmek için delil kullanmak” demektir. Genel olarak istidlâl, Kur’ân, Sünnet, icmâ ve kıyası da içine alacak şekilde her türlü akıl yürütmelere verilen genel bir addır. Ancak istidlâl özel olarak; sadece mantikî çıkarımlar ve aklî deliller için kullanılmaktadır.⁴¹ Gazzâlî ise çıkarım mantığını ispat ve istidlâl çeşitleri adı altında altı maddede özetlemiştir. O, iç ve dış duyularla idrak edilen istidlâlleri hissiyât olarak adlandırırken apaçık aklî hakikatleri bedihiyyât; bir bilginin doğruluğu, kesin rivayetlerden kaynaklanıyorsa onlara da mütevâtirât adını vermiştir. Gazzâlî, hissiyât, bedihiyyât ve mütevâtirât üzerinden yapılan mukayeselere özel kıyas; haber-i tevatür neticesinde öğrenilen bilgilere de sem’iyât ve muârız kabulleriyle reddetmek anlamında ilzâm olmak üzere altıya ayırmıştır.⁴² Modern bilimlerde istidlâl, akıl yürütme veya çıkarım mantığı olarak adlandırılmakta; tündengelim, tümevarım, abdüksiyon/tikeldengelim ve retrodüksiyon/geriçıkırım gibi çeşitli şekillerde adlandırılmaktadır. İslâmî ilimlerde ise ta’lî/tündengelim, istikrâ/tümevarım olarak adlandırılır. Bir de İslâm’da üçüncü olarak temsîl adı verilen bir istidlâl çeşidi daha vardır.

Ta’lîl, küllîden/tümelden cüz’îye/tikele; illetten ma’lûle veya müessirden esere geçiş yöntemidir. “Bütün cisimler tartılabilir, taş, toprak, su da cisimdir, o halde bunlar da tartılabilir” önermesi bu konuya örnek olarak verilebilir. Bu düşünce tarzına İslâmî ilimlerde mantikî kıyas veya burhân-ı limmî de denir.

³⁹ Cürcânî, *Şerhu’l-mevâkıf*, 1/204; Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 192.

⁴⁰ Fîrûzabâdî, *el-Kâmûşu’l-muhtât*, 1292.

⁴¹ Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 44.

⁴² Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi’l-İtikâd* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962), 20-24.

Limmî denilmesinin sebebi Arapça “li mâze/niçin” sorusuna cevap vermesinden dolayıdır.

İstikrâ, cüz’iden külliye, malûlden illete; eserden müessire varmadır. “Taş, toprak, su tartılabilir, taş, toprak, su birer cisimdir, o halde bütün cisimler tartılabilir” önermesi bu konuya örnek olarak verilebilir. Bu düşünce tarzına da özel istidlâl veya bürhân-ı innî de denir ki innî olarak adlandırılmasının sebebi “inne/şüphesiz” harfinden/kelimesinden kinaye kesinlik bildirmesinden dolayıdır. Ta’lîl zihnî/manevî ilimlerde; istikrâ ise daha çok doğa bilimlerinde kullanılır. Temsil ise istidlâlde bir cüzden başka bir cüze geçiş metodudur ki illet birliği sebebiyle bir tikele verilen hüküm başka bir tikele de verilir. Örneğin “Şarap haramdır, çünkü sarhoşluk verir, o halde sarhoşluk veren rakı da haramdır” önermeleri temsile örmektir. Bu düşünce tarzına İslâmî ilimlerde fikhî kıyas da denir.⁴³ Bu bilgiler ışığında İslâmî ilimlerin nasıl işlemselleştirildiği konusuna geçebiliriz.

4. İslâmî İlimlerde Bilimsel Bir Araştırmanın İşlemselleştirilmesi

Bilimsel bir araştırmada belli yöntem ve tekniklerin kullanılması gerekir. Çalışmaya *araştırma konusunun belirlenmesi* ile başlanır. Araştırma konusunun belirlenmesi genel bir ilgi alanı ve genel olarak neyin çalışılacağı anlamına gelmektedir. Konu seçiminde merak, ilgi, kişisel deneyim, değerler ve inançlar önemli bir yer tutar. Araştırma konusu çok geniş ve çok genel bir mesele anlamına geldiği için bunun daraltılması gerekir. Bu nedenle konunun daha da daraltılması ve özelleştirilmesi gerekir ki buna literatürde *araştırma problemi* denir. Araştırma problemi, ilmî bir bilginin ne olduğu, nasıl olduğu ve niçin olduğunun ortaya konulmasıdır. Araştırma probleminden sonra *uygun çalışma şeklinin seçilmesi* gelmektedir. Uygun çalışma şeklinin seçilmesi, bir çalışmanın tanımlayıcı/betimleyici olması ile hipotez geliştirme ve hipotez test etmeye yönelik olmasıdır. Uygun bir araştırma şeklinin seçilmesinden sonra *örneklem seçimi* gelmektedir. Zira bilimsel araştırmalar, insan kaynakları, mali kaynaklar, teknik özellikler ve zaman gerektirdiği için imkânlarla göre bir örneklem seçmek en uygunu olacaktır. Örneklem seçiminden sonra *ölçme aşamasına* geçilir. Ölçme; bilimsel bir bilginin her ölçümünde aynı sonuçların elde edilmesi anlamına gelen güvenilirlik ile ölçülmek istenen problemin doğru bir şekilde ölçülmesi olan geçerliliğe sahip olmaktır.

Bilimsel araştırmalarda veriler birincil ve ikincil kaynak olmak üzere başlıca ikiye ayrılır. Bilimsel bir araştırmada ikinci verilerden ziyade birincil veriler elde etmek daha değerlidir. Maalesef İllâhiyat çalışmalarının geneli dokümana

⁴³ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 39; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 1/180, 181, 186-189; Abdüllatîf Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 22; İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 1/58; Necati Ömer, *Klasik Mantık*, 178.

dayalı ikincil verilerdir. Nitel, nicel ve karma araştırmaların kendilerine göre veri toplama teknikleri vardır. Günümüz bilimsel araştırmalardaki nicel yöntemler; deney, yarı-deney, yapılandırılmış gözlem, anket, survey ve yapılandırılmış görüşme teknikleri kullanırken nitel yöntemler; derinlemesine görüşme, odak grup görüşmesi, yapılandırılmamış gözlem, yarı-yapılandırılmış gözlem, vaka çalışması, yaşam öyküsü, sözlü tarih, doküman incelemesi, içerik analizi ve gömülü teori gibi stratejiler kullanır. Karma metot ise yukarıda zikredilen hem nicel hem de nitel tüm stratejileri kullanır. Toplanan veriler araştırma esnasında ve araştırma sonunda *analiz* edilebilir. Analiz; kodlama, dönüştürme, açıklama, yorumlama ve istatistiksel yöntemlerle gerçekleştirilir. Araştırma bulgularının araştırmanın teorisine uygun olarak yorumlanması, doğru sonuçlara ulaşma açısından önemlidir. Bulgular yorumlanırken mümkün olduğunca nesnel olunmalıdır. Veriler ilmî verilerle desteklenmeli ve anlamlı olmalıdır ki bulgular araştırmanın amacına uygun olsun, kuramlara entegre edilebilsin ve probleme yönelik sorunların çözümüne de katkıda bulunabilsin. Bilimsel bir araştırma doğanın ve toplumsal hayatın sürekliliğiyle ilgili bir durumun sistematik olarak incelenmesi ve değerlendirilmesidir.⁴⁴

Bilimsel araştırmalar *mezhebî görüş/teori/kuramla* başlar. Mezhep/kuram; toplum ve doğa hakkında bilgilerin düzenlenmesi, özetlenmesi ve birbiriyle bağlantı kurulması anlamına gelir. Diğer bir tabirle mezhebî görüş/kuram; doğa ve toplumsal hayatta gözlemlenen yasa ile bu yasanın ilişkilerini ortaya koyan hükümler/önergeler bütünüdür. İtikâdî konulardaki Seleflilik, Matürîdîlik ve Eş'ârîlik gibi yaklaşımlar dini, doğayı, toplumsal dünyayı, ölümü ve ahireti anlamlandırma konusunda birer mezheptir. Modern tabirle birer bilimsel yaklaşım/paradigmadır. Bu mezheplerden birinin genel prensiplerine uygun olarak bilim yapması ise kuram olarak adlandırılabilir.

Modern bilimlere göre kuramın parçalarını önermeler, kavramlar, hipotezler ve sayıtlılar oluşturur. Bu İslâmî ilimlerde mefhumlara, hükümlere, delillere ve inançlara karşılık gelir. Önerme/kaziyye, sonuçları itibariyle hüküm anlamına da gelmektedir. Hükümler/yargılar kavramlardan oluşur. Mefhumlar/kavramlar bilimsel gerçekliği tanımlayan, bir fikri açıkça belirten önermenin yapı taşlarıdır.⁴⁵ Hipotez test etmek amacıyla değişkenler arasında oluşturulmuş önermelerdir.⁴⁶ Değişkenler bağımlı ve bağımsız olmak üzere ikiye ayrılır. Araştırmacının bir konuda tercihinin göre önermeler kurması bağımsız değişken; bu bağımsız değişkene bağlı olarak ortaya çıkan sonuca da bağımlı değişken denir. Bir araştırmacının konu hakkında sahip olduğu genel

⁴⁴ Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, 120.

⁴⁵ Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, 80-82.

⁴⁶ Tony Bilton vd. *Sosyoloji* (Ankara: Siyasal Yayınevi, 2008), 444.

kanaatlere ise varsayım denir. Bilimsel araştırmalarda varsayımlar zorunlu olarak bir başlangıç noktasını gösterir ki varlık, kâinat, insan, toplum, doğa ve ahiret hakkındaki sahip olunan birtakım sayılılardır.⁴⁷ İslâmî ilimlerde ise varsayımın yerine inanç vardır. İnanç; başta Kur'ân ve Sünnet olmak üzere dinin temel öğretilerini kabul edip varlığa bu bakış açısıyla bakmaktır. Zira İslâmî ilimleri modern bilimlerden ayıran en önemli nokta da burasıdır. İslâm'a göre ilim, "Yaratan Rabbinin adıyla okunmaktadır."⁴⁸

5. İslâmî İlimler ve Batı'nın Aydınlanma Düşüncesi

Batı'nın aydınlanması 17. ve 18. asırlarda gelişen birbiriyle bağlantılı felsefî akımlar ile doğa ve topluma yönelik düşünce hareketleridir. Öncelikle Avrupa tarihi için sonra da Avrupa güdümündeki dünya için bir dönüm noktası olan Batı aydınlanmasının merkezi Fransa'dır. Fransa'yı Almanya ve İngiltere takip etmiştir.

Batı aydınlanması temelde felsefî bir harekettir; her felsefî harekette olduğu gibi onun da toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel pek çok sebep ve sonuçları vardır. Buna göre aydınlanma hem bir düşünce hareketi hem de bir süreç olarak değerlendirilebilir.⁴⁹ Batı aydınlanmasına göre kendi sefaletlerinin sebebi; cehalet ve bâtil inançlardır. Cehaletin ve bâtil inançların da kaynağı öncelikle Hıristiyanlık dinidir.⁵⁰ Aydınlanmanın bu tespitiyle İslâm'ın Hıristiyanlık konusundaki tespiti birbiriyle örtüşmektedir. Zira İslâm'a göre Hıristiyanlık Hz. İsa'dan sonra aslî hüviyetini koruyamamış ve tahrif edilmiştir.⁵¹ Aydınlanma düşüncesinin Hıristiyanlık dinine olan bu yaklaşımı, İslâm tarafından asırlar öncesinden dile getirilmiştir. Ancak bu gerçeğin 17. ve 18. asırlarda farkına varan Batı Avrupa, İslâm'ı takdir ve onore etmesi gerekirken İslâm'ı daha da inkâr etmişlerdir. Müslümanlar da bu gerçekle kendilerine daha çok güven duymaları ve dinlerine daha çok sarılmaları gerekirken durum beklenilenin tersine olmuş; İslâm'dan peyderpey uzaklaşmaya başlamışlardır. Batılılar İslâm'ı da Hıristiyanlık mesabesine koymuşlar Müslümanlar da onların bu kararına razı olmuşlardır. Batılıların Hıristiyanlığa saldırdıkları gibi bazı Müslümanlar da İslâm'a saldırmışlar; İslâm'ı bâtillikle suçlayıp sefaletin ve cehaletin kaynağı olarak görmüşlerdir. Gayr-i Müslimlere denilecek bir şey yoktur lakin Müslümanlar, burada özellikle bir hakikatin farkına varamamışlardır ki o da İslâm'ın hak bir din olduğu gerçeğidir. Zira İslâm doğuşundan günümüze kadar başta Kur'ân ve Sünnet olmak üzere tüm aslî

⁴⁷ Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, 80.

⁴⁸ el-Alak, 96/1.

⁴⁹ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 13.

⁵⁰ Hollinger, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler*, 11.

⁵¹ el-Mâide 5/116-118.

hüviyetini korumuştur. Öyleyse Müslümanların kendi dinleri olan İslâm'ı Hıristiyanlık mesabesine koyup sefalet ile cehaletin sebebi ve bâtil inançların kaynağı olarak görmelerinin sebebi nedir? Bunun en önemli sebebi Müslümanların Hak olan İslâm'la onu yanlış yorumlayıp amacı dışında yaşayan bazı töresel din yaşayan kimseleri ayırt edememeleridir. Hıristiyanlık için gerçek; tahrif edilmiş bir dinin tahrif yorumu ve tahrif edilmiş bir yaşamı iken; İslâm için Hak bir dinin bazı kesimlerce yanlış yorumu ve bâtil yaşamıdır. Önce İslâmiyet içerisinde bazı Müslümanların hataları tüm Müslümanlara hasredilmiş sonra da bütün Müslümanlar üzerinden İslâmiyet'in evrensel öğretileri reddedilmiştir. Demek ki Müslüman aydınlar İslâm'a dinin temel kaynaklarından değil de sadece töresel ve kültürel din ile bu dinî yaşayanlar ve din adına yaşayanlar üzerinden yaklaşmışlardır.

Batı aydınlanmasına göre kendilerinin cehalet ve sefaletinin kaynağı Hıristiyanlık dininin yanı sıra otoriter yönetim, gelenekler, çiftçi ve köylerin sahip oldukları basit inançlar ve efsanelerdir.⁵² Aydınlanma düşüncesi, Hıristiyanlık ve pagan kültürüne karşı çıkarak; insan, toplum ve doğa hakkında yeni görüşler ortaya koymuştur.⁵³ Aydınlanmaya göre dünyayı anlamak için din, bâtil inançlar ve doğaüstü inançları reddetmek gerekir. Bunun yerine dünyayı anlamak için nesnel ve tarafsız bir ilme başvurulmalıdır ki o da sadece akılla ve rasyonalite ile elde edilmektedir.⁵⁴ Akılcılık ve rasyonalite anlayışıyla Batı, cehaletten, dinden ve bâtil düşüncelerden kurtulacağına; bilgi ve bilim yoluyla ilerleyeceğine inanmıştır.

Batı aydınlanmasının din ve bilim ayrımı yapması; dinî anlayışları olumsuzlukla; bilimsel araştırmaları ise olumlulukla değerlendirmesi İslâm dinine; İslâm felsefesine; İslâm bilim paradigmasına ve İslâm'ın genel prensiplerine tamamen zıttır. Zira İslâm bir dünya görüşüdür ki onda ilim, bilim ve din ayrımı asla yoktur. İslâm'da dinî her şey aynı zamanda bilimseldir de. Bu Batı için tamamen bir ontoloji, epistemoloji ve metodoloji hatasıdır ki dinî; aile, eğitim ve ekonomi gibi toplumsal bir kurum olarak görmüştür. Oysaki İslâmî paradigmaya göre din bir yaşam tarzı ve hayat felsefesidir ve hayatın her alanını kuşatır hatta sadece bu dünya hayatıyla ilgili de değildir. Hatta İslâm bu dünyada bile şu anda mevcut farklı hayat tabakalarının olduğunu kabul ettiği gibi Hz. Âdem'den önceki dönemlerle ve ölüm ötesi âlemlerle ilgili de pek çok inancı, kabulü ve sayıltıları vardır.

⁵² Hollinger, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler*, 11.

⁵³ Peter Hamilton, "The Enlightenment and the Birth of Social Science", *Formation of Modernity* (Cambridge: Polity Press, 1996), 23.

⁵⁴ Michael Haralambos ve Martin Holborn, *Sociology: Themes and Perspectives* (London: Harper Collins, 1995), 643.

Batı aydınlanma düşüncesinin bazı temel ilkeleri vardır ki bunlar akıl, ampirizm, bilim, evrensellik, ilerleme, bireysellik, hoşgörü, özgürlük ve sekülerizmdir. *Akıl* bilgi elde etmede rasyonalitenin en önemli aracıdır. Akıldan sonra *ampirizm* gelmektedir ki doğa ve sosyal dünya hakkında yapılacak tüm çalışmaların deney ve gözleme dayanması anlamına gelir. *Bilim* aydınlanma düşüncesinde ayrı bir yere sahiptir; bilgi ve gelişmenin en ileri seviyesi olarak görülmektedir. Bilim, insanlığı karanlıktan aydınlığa; cehaletten bilgiye ulaştıracak tek çaredir. Seküler Batılılara göre aydınlanma düşüncesi *evrenselliğe* sahiptir. Bilim tüm kâinatı yöneten yasaları keşfetmekte ve yeni yasalar da üretmektedir. *İlerleme* ise insanın doğal ve toplumsal hayat hakkında bilgi sahibi olmasıyla gerçekleşecek ve böylece yaşam daha güzel olacaktır. Aydınlanma düşüncesinin *bireyselliği* ise kişinin toplumsal ve siyasî olarak bir nesne olmayıp özne olduğu ve özgürlüğünün bilincinde olduğu varsayımına dayanır. *Hoşgörü* ilkesi bütün insanların dil, din, ırk ve coğrafya gözetilmeksizin eşit olduğu anlamına gelmektedir. *Özgürlük* geleneksel ve feodal düzene karşı çıkıp düşünce ve ifade hürriyetidir. *Sekülerizm* ise gelenek ve din karşısında olup dine ve dinî bilgilere karşı olmak; lâdinî ve dinsiz olmak anlamlarına gelmektedir.⁵⁵

6. İslâmî İlimler, Modernite ve Modernizm

Modern düşüncenin temeli, Batı aydınlanmasına dayanmaktadır. Avrupa'da görülmeye başlayan önemli değişimler, dünya hakkında yeni bir bakış açısı oluşturmuş; gelenek ve Hıristiyanlık dini terk edilmiştir. Bunun yerine bilimsel ilerleme, nesnellik, evrensellik ve bireysellik ikame edilmiştir. Ancak bunlar içerisinde pozitivist dayalı bilim ve bilimsel bilgi daha çok önem kazanmıştır. Modernizmle beraber Batı, hayatın merkezinden dini çıkarmış onun yerine pozitivist bilimi koymuştur.

Modernite, ilerlemeyi, ekonomi ve yönetimde akılcı olmayı, olgunun değerden ahlâkın da teorilerden, bilimden ayrı tutulması gerektiğini savunur. Batı'ya göre modernite ise aydınlanma düşünürlerinin Hıristiyanlık ve geleneğin göreceli bir bilim, sübjektif bir ahlâk ve tutarsız bir yasa anlayışına karşı çıkmak anlamına gelir.⁵⁶ Modernite'ye göre ilerlemek için bilimsel bilgiye ihtiyaç vardır ki Hıristiyanlığın veremediği evrensel bir ahlâk ve genel geçer bir yasa ancak bilimle sağlanacaktır. Oysaki İslâm bunları asırlar öncesinden Müslümanlara ve tüm insanlığa sunmuştur. Batı'nın bundan ya haberi yoktu ya da umumiyetle İslâmiyet'in gerçek değerlerini kabul etmek istemiyordu. Bilim insanları ve düşünürler İslâmiyet'ten çare aramak yerine ilk iş olarak akla baş vurmuşlar ve

⁵⁵ Hamilton, "The Enlightenment and the Birth of Social Science", 21, 22.

⁵⁶ Madan Sarup, *Postyapısalcılık ve Postmodernizm* (Ankara Bilim ve Sanat Yayınları, 2004), 187.

tüm hakikati akılla açıklamaya çalışmışlardır. Bunda da başarılı olmuşlardır ki pozitivismi hermenötik; hermenötiği eleştirel bilgi; eleştirel bilgiyi hümanizma; en sonunda da hiçbir kural ve düzen tanımayan postmodern düşünce ve bilim anlayışı takip etmiştir. Müslüman düşünür ve bilim insanları ise halk arasında gelenek olarak yaşanan dini görüp sıradan halkın benimsediği efsane ve mitolojileri dine hasredip İslâm'ı reddetmişlerdir. Onların bu tavrı, Hıristiyanlığı olan gücüyle reddeden seküler Batılı filozoflara benzemektedir. Oysaki İslâm ile Hıristiyanlık tamamen birbirinden farklı iki dindir.

Modern toplum, geleneksel Avrupa toplumundan farklıdır. Geleneksel Avrupa toplumları genellikle otoriter yönetim altında; Hıristiyanlık dini etrafında ve kırsal tarım toplumundan oluşmuştur. İnsanlar sosyal, kültürel, dinî ve ekonomik anlamda birbirine benzer davranışlar göstermektedir. Modern toplumda ise büyük kentler oluşmuş; kapitalizm hâkim olmuş; gelişme, demokrasi, bilim ve teknoloji gelişmiştir. Nüfus çoğalmış, kültürel, dinî ve sosyal farklılıklar artmıştır.⁵⁷ Hayatın tüm alanlarında maddileşme ve rasyonelleşme görülmüş ve gündelik hayatın akış hızı artmıştır.⁵⁸ Modern toplumlar toplumsal, kültürel, politik ve ekonomik süreçlerden geçerek çok yönlü bir değişim geçirmiştir.⁵⁹

Modern toplumlar, ulus devletlerden ve bürokratik bir yapılanmadan oluşmaktadır. Politik olarak devlette pek çok kurum ve kuruluş vardır. Ekonomide tarımın yanı sıra sanayi gelişmiş ve endüstriyel üretim öne çıkmıştır. Üretim biçimine kapitalizm hâkim olmuş; yeni tutum ve davranışlar gelişmiştir. Meta ekonomisi için geniş ölçekli üretim, tüketim, özel mülkiyet, sermaye birikimi ve ücretli emek görülmüştür. Kentleşme ve sanayileşmeyle beraber uzmanlaşma ve iş bölümü artmış; cinsiyete dayalı işler gelişmiş, yeni sınıflar oluşmuş, ulaşım ve iletişim hızlı bir şekilde gelişmiştir. Din ise modern toplumda etkisini yitirmiş; bu boşluğu akılcılaştırma, bilim ve ilerleme doldurmaya çalışmıştır.⁶⁰

Sonuç

İslâm âlimleri ister doğa ister toplum bilimleri isterse de melekût/fizikötesi âlemle ilgili olsun bir çalışmaya “Allah’ın adıyla oku” emriyle başlar ve devam ettirirler. İslâmî ilimler ile modern bilimler arasındaki en önemli fark budur. İkinci fark olarak modern bilimler sadece doğa ve toplumu incelerken İslâmî ilimler nakli kabul ettiği için doğa öncesi, doğa sonrası ve daha pek çok manevî

⁵⁷ Hollinger, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler*, 10.

⁵⁸ Nicholas Abercrombie vd. *The Penguin Dictionary of Sociology* (London: Penguin Books, 1994), 270.

⁵⁹ Stuart Hall, “Introduction” *Formations of Modernity* (Cambridge: Polity Press, 1996), 5.

⁶⁰ Bilton vd. *Sosyoloji*, 24, 25.

alanı da inceler. İslâmî ilimler modern bilimlerin reddettiği teolojiyi/ilâhiyatı ve metafiziği/melekûtü de inceler. Allah, dinler, dinlerin doğuşu, melekler, cinler, kutsal kitaplar, ahiret, haşir, neşir ve dirilme gibi konular hep ilmin kapsamına girer. Buna göre İslâmî ilimlerin çalışma alanı modern bilimlerden kıyas götürmeyecek derecede geniştir. Bu geniş manevî alanı incelerken İslâmî ilimler hurafe, efsane ve bâtil inançlarla değil de sübutu kat'î delâleti kat'î olan Kur'ân ve Sahih Sünneti esas alarak inceler. İslâmî ilimler, doğa üstü bilgiler olan Nass'ı/Haberleri/Kur'ân ve Sünneti inceleyip bunları kelâmî âyetler olarak kabul eder. Bu inanç ve kabulü modern-postmodern bilimler tamamen reddetmektedir. Doğa ve toplum bilimlerini ise araştırma nesnesi olarak hem İslâmî ilimler hem de modern-postmodern bilimler kabul eder. Ancak bu konuda da her iki bilim, konu yönünden olmasa da teknik anlamına gelen araştırma stratejileriyle belli ölçüde birbirinden ayrılır. Modern bilimler daha çok gözlem ve deney merkezli bir stratejiyi kabul ederken İslâmî ilimler bunlara ilaveten bedihiyât, fitriyyât ve hadsiyyât gibi bilgileri de kabul eder.

İslâm'a göre Kur'ân ve Sünnet nasıl Yüce Allah'ın kelâmî âyetleri ise varlık da O'nun kevnî âyetleridir ve her ikisi de ilmin konusudur. Modern bilimler bilimsel bir araştırmaya felsefî ve kuramsal bir ön kabulde başlarken İslâmî ilimler imanla başlar. İkinci aşamada modern bilimler çıkarım mantığında tümdengelim, tümevarım, abdüksiyon/tikeldengelim ve retrodüksiyon/geriçıkırım gibi akıl yürütmeleri kullanır. İslâmî ilimler de tümdengelim, tümevarım, abdüksiyon/tikeldengelim ve retrodüksiyon/geriçıkırımı kullanır fakat bunları ta'lil ve istikra olarak adlandırır. Bir nevi ta'lil, tümdengelim/retrodüksiyon/geriçıkırımı işaret ederken istikra da tümevarım/abdüksiyon/tikeldengelim işaret eder. İslâmî ilimlerde temsil denilen bir üçüncü yöntem daha vardır ki bu yönüyle modern bilimlerden ayrılır. Bunun yanı sıra İslâmî ilim; aklî-naklî, ka'tî- zannî, burhân-hatâbe, yakîniyyât ve zanniyyât gibi pek çok delil kullanır. Zira İslâm'da mantikî çıkarımlar delil ve istidlâl olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Doğa ve toplum araştırmalarında ise modern bilimlerle İslâmî ilimlerin yakın yöntem ve teknikler kullanıldığı görülmektedir. Yaratılış teorisi ve diğer teoriler dışında belki de her iki bilim paradigmasının ortak çalıştığı ve ortak sonuçlara ulaştığı alan doğa bilimleridir. Bunda doğa bilimlerinin insan harici bir dünyada somut olarak bulunması ve yasalara bağlı olarak çalışması en önemli bir etkidir. Modern bilimler manevî ilimleri reddetmekte; toplum bilimlerine ise kutsalı reddederek başlamaktadır. Böylece manevî ilimler ile toplum bilimleri anlayışında her iki bilim arasında büyük fark oluşmaktadır. Çünkü manevî ve toplum bilimlerinde Bourdeou'nun belirttiği gibi düşünömsellik vardır. Düşünömsellik manevî ve toplum bilimlerinde insanın da değer yargılarının da araştırmanın bir parçası olmasını gerektirmesi ve böylece mesafenin çok

açılmasıdır. Doğa bilimlerinde ise araştırmacının konunun bir parçası olması söz konusu değildir. Doğa bilimlerinde her iki ekol de deney ve gözleme ağırlık verirken toplum bilimlerinde deney ve gözlemin yanı sıra görüşme, odak grup görüşmesi, temellendirilmiş kuram, eylem araştırması, etnografya ve vaka analizi gibi teknikler kullanılır. Bunu yaparken de sayı ve ölçme merkezli metod olan nicel yöntem; görüşme ve gözlem ağırlıklı nitel yöntem ya da her ikisinin beraber kullanıldığı karma veya çoklu metod kullanılır. Bu incelemeler de zaman dilimine göre boylamsal ya da çoklu zaman diliminde enlemsel olarak incelenebilir. En sonunda da veriler toplanarak analiz edilir.

Kaynakça

- Abercrombie, Nichola-Hill, Stephen ve Turner, Bryan. *The Penguin Dictionary of Sociology*. London: Penguin Books, 1994.
- Aristoteles. "De Interpretatione", *Complete Works: Digital Edition*. ed. Jonathan Barnes New Jersey: Princeton University Press, 1995.
- Bâkılânî, Muhammed b. Tayyib. *et-Temhîd*. nşr. Richard mcCharthy, Beyrut: el-Mektebetü'ş-Şarkıyye, 1957.
- Bilton, Tony-Bonnett, Kevin-Jones, Pip-Lawson, Tony vd. *Sosyoloji*. Ankara: Siyasal Yayınevi, 2008.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed. *Şerhu'l-mevâkıf*. İstanbul: Dârü'Tıbâati'l-Âmire, 1321.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullâh. *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edille*. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1369.
- Çiğdem, Ahmet. *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Ebû Hafs Necmeddin b. Muhammed en-Nesefî. *Metnu Akâidi'n-Nesefî*. İstanbul: Mektebetül-Hanefiyye, 1428.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Ata Ofset 1971.
- Fîrûzabâdî, Mecdüddîn. *el-Kâmûsu'l-muhîf*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1987.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselâm, Dârü'l-Kûtûbi'l-İlmiyye, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *Mi'yârü'l-ilm fî fenni'l-mantık*. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1961.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *Tehâfütü'l-felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*. çev. Bekir Sadak, İstanbul: Ahsen Yayınları, 2002.
- Hall, Stuart. "Introduction" *Formations of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1996.
- Hamilton, Peter. "The Enlightenment and the Birth of Social Science" *Formation of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1996.
- Haralambos, Michael ve Holborn, Martin. M. *Sociology: Themes and Perspectives*. London: Harper Collins, 1995.
- Harpûti, Abdüllatif. *Tenkîhu'l-Kelâm fî ak'aidi ehl'l-İslâm*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.
- Hollinger, Robert. *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler, Tematik bir Yaklaşım*. çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl. *Lisanü'l-'Arab*. Beyrût: Dâru Sadr-Dâru Beyrût, 1955.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassalu'l-keîlâm ve hikme*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmî Kelâm*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339/1923.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Neuman, William Lawrance. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. çev. S. Özge, İstanbul: Yayın Odası, 2007.

- Ramazan b. Muhammed b. Şuhayr. *Şerhü Ramazan Efendi alâ şerhi's- Sa'd ala Akâidi'n-Nesefî*. thk. Muhammed Hâdi Mardinî, Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 2012.
- Râzî, Fahreddîn b. Ömer b. Hüseyin. *el-Muhassal fi efkâri'l-mutakaddimîn ve'l-mutaahirîn*. thk. Tâhâ Abdurrauf Sa'd, Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezher, y.y.
- Sarup, Madan. *Postyapısalcılık ve Postmodernizm*. Ankara Bilim ve Sanat Yayınları, 2004.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer Sa'duddîn. *Şerhu'l-akâid*. İstanbul: y.y., 1315/1899.
- Turhanođlu, Aşşın Koçak vd. *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Türker, Ömer. *Varlık Nedir: İslam Filozoflarının Varlık Tasavvuru*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Zerkeşî Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. ed. Muhammed İbrâhim, Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Tûrâs, 1957.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı / Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.

The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.

In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed
